

*М. П. Бутко,
д. е. н., професор, завідувач кафедри менеджменту та
державного управління, Чернігівський державний
технологічний університет*
*С. О. Маюренко,
аспірант, Чернігівський державний технологічний
університет*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В ЕКОНОМІЦІ

*Розглянуто сутність економічних криз, проаналізовано
циклічність їх розвитку та конкретно-історичний характер, наведені
типи криз, причини їх виникнення. Відображені наслідки криз та
шляхи їх подолання.*

*Essence of economic crises is considered. Recurrence of their
development and concretely-historical character are analysed,
classification of crises and the reason of their origin are shown.
Consequences of crises and ways of their overcoming are represented.*

*Ключові слова: криза, цикл, спад, піднесення, нестабільність, гло-
бальна економіка.*

Key words: crisis, cycle, presentation, instability, global economy.

ВСТУП

Проблематика кризи дедалі більше захоплює наукову періодику та монографічну літературу, що з'являється останнім часом, і це не випадково, бо криза зачепила певною мірою як простих людей, так і суб'єктів господарювання і навіть країни, причому із розряду досить неслабких. Об'єктивні економічні закони ринкового розвитку черговий раз, вперше у ХХІ столітті в глобальному масштабі, заявили про себе повною мірою, вимагаючи до себе уваги з боку як бізнесу і держав, так і економічної науки.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Основним завданням даної статті є аналіз генезису визначень економічної кризи, виділення основних її рис та формулювання визначення. Зроблена спроба встановлення причин виникнення кризових явищ та можливості їх прогнозуван-

ня, визначення наслідків криз та вироблення антикризової програми дій для економічної системи.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Термін "криза" не є новим в економічній літературі. На тему кризи з кон'юнктурними коливаннями попиту, споживання, природними циклами опубліковано безліч робіт. Фундаментальна розробка циклічних економічних криз і матеріальної основи їх періодичності міститься в "Капіталі" К. Маркса. Кризові фази довгострокових економічних циклів досліджував М.Д. Кондратьєв [1]. Дослідженням теорії й історії економічних криз займалися Й. Шумпетер [2], М.І. Туган-Барановський [3], Дж. Кейнс [4], М. Фрідмен [5], В.І. Вернадський [6] та ін.

Проте, в сучасний період загострення протиріч та розвитку кризових явищ це поняття потребує

детальнішого розгляду та уточнення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Аналіз економічної літератури дозволяє виділити стратифікаційний підхід до визначення кризи. Водночас деякі автори взагалі не наводять поняття кризи, а використовують цей термін як аксіому, інші дослідники розглядають цю дефініцію зі своєї точки зору, найбільш зручної для наряду їхнього дослідження. Тому для кращого розуміння цього поняття, проаналізуємо основні визначення терміна "криза" (табл. 1).

Оцінка вищенаведених трактувань поняття "криза" дозволяє зробити висновок про те, що існуючі визначення в цілому характеризують кризу як загострення протиріч, переломний момент у розвитку економічної системи, системний розлад, важке становище та неузгодженість у діяльності.

Проте, криза — це не тільки руйнація, а ще й період розвитку, корекції його напрямку та вибору траєкторії, яка має необмежені горизонти, нові, невідомі для попереднього стану економіки та суспільства в цілому можливості.

Авторське визначення поняття "криза" базується на тому, що це закономірний етап у функціонуванні будь-якої системи, що може бути спричинений факторами впливу внутрішнього або зовнішнього середовища, кардинальними змінами у світовій економіці, що вимагає від системи суттєвого корегування або навіть, повної зміни концепції свого розвитку.

Слід розрізняти типи криз і циклів, які характеризуються глибиною і тривалістю, періодичністю і ступенем впливу на економіку та суспільство. На цій основі виокремлюють малі цикли (6—12 років) і великі (40—50 років).

Перша економічна криза почалась у 1825 р., коли в результаті промислової революції в Англії (кінець ХVІІІ — початок ХІХ ст.) утвердилась машинна індустрія як матеріально-технічна база економіки. З того часу економічні кризи систематично повторюються, тобто є циклічними.

Першим теорію циклічності економічного розвитку при капіталізмі, висунув та обґрунтував німецький економіст К.Маркс. За його твердженням, послідовному економічному росту країни перешкоджають внутрішні, властиві антагоністичному капіталістичному суспільству, класові протиріччя та бідність переважної частини населення [12].

На початку ХХ ст. в економічних

Таблиця 1. Існуючі визначення кризи

Назва джерела, автор	Трактування дефініції
М.Туган-Барановський [3]	Криза – це точка перелому підвищувальної та понижувальної хвилі суспільного господарювання
О.І.Барановський [7]	Криза – це фактично точка біфуркації, яка містить в собі потенційну можливість як деструктивного, так і конструктивного характеру
Г.Базаров, С.Беляєв, Л.Белих	Надзвичайна ситуація, у результаті якої виникають значні збої в основних системах підприємства
Р.А.Попов [8]	Кризи являють собою стан нестабільності, що породжений зовнішніми та внутрішніми факторами, який періодично переживає будь-яка система, що функціонує та розвивається
С.С.Кован [9]	Криза – це крайня форма загострення суперечностей в соціально-економічній системі, що погрожує її життєдіяльності
А.А.Чухно [10]	Це одна з форм розвитку економіки, в ході якої усуваються застарілі техніка і технологія, організація виробництва і праці, відкривається простір для зростання й утвердження нового. Водночас з подоланням віджитого неминуче виникає спад виробництва, зростає безробіття, знижуються доходи населення, що негативно позначається на умовах життя людей. Спільним є зміна умов функціонування системи та її якісних характеристик, необхідність впровадження нових форм управління. Основна особливість кризи полягає в загрози руйнування системи
"Большой экономический словарь" под ред. А.Н.Азрилияна [11]	Небезпечний стан, перелом
Украинский советский энциклопедический словарь	Різкий, крутий перелом у чому-небудь, важке перехідне становище, важке положення
"Антикризисное управление" под ред. Э.М.Короткова	Крайнє загострення протиріч розвитку, наростаюча небезпека банкрутства, ліквідації; неузгодженість у діяльності економічної, фінансової та іншої систем; переломний момент у процесах змін
"Экономическая энциклопедия" под ред. Л.И.Абалкина	Глибокий розлад, різкий перелом, період загострення протиріч у процесі розвитку певної сфери людської діяльності
The Compact Edition of the Oxford English Dictionary	Точка в розвитку або хворобі, коли має місце важлива зміна, що є вирішальною для відновлення або смерті; Поворотний пункт хвороби на краще або гірше також застосований до будь-якої очікуваної чи раптової зміни, що з'явилась протягом хвороби і до явищ, що супроводжують її
Collins English Dictionary	Критична стадія або поворотний момент у ході будь-чого, наприклад, у послідовності подій або хвороби

Джерело: авторська розробка.

концепціях факт циклічного розвитку економік, наявності періодів спадів та піднесення вважався доведеним. Наприклад, Й.Шумпетер у процесі дослідження теорії економічного розвитку зазначав: "Фактом є те, що цей основний рух економіки відбувається перервно і неспокійно. Виникають зустрічні рухи, спади, найрізноманітніші події, що гальмують цей хід розвитку, порушення народногосподарської системи вартостей, що теж заважають розвитку" [2].

Але останні заперечення, щодо неминучості криз, були подолані під час Великої світової депресії 1929—1933 р. У цей час, досліджуючи теорію економічних циклів, Дж.М. Кейнс зазначав: "Саме на цьому факті, що коливання мають тенденцію вичерпувати себе, не доходячи до крайнощів і, врешті рещт, змінювати напрям, і базується теорія економічних циклів" [4].

Його послідовник П.Самуельсон зробив висновок: "Економіка ніколи не перебуває у стані спокою. Процвітання змінюється панікою або крахом. Національний дохід, зайнятість і виробництво падають. Ціни і прибутки знижуються, а робітників викидають на вулицю" [13].

Отже, економічний цикл — це повторюваність протягом ряду років коливання різних показників економічної активності: темп росту ВВП, загальний обсяг продаж, рівень цін, безробіття, завантаження виробничих потужностей, величина інвестицій тощо. Основним доказом циклічності розвитку служить коливання темпу росту ВВП.

Як відомо, саме оновлення основного капіталу є матеріальною основою виходу з кризи. Після спаду виробництва настає депресія, тобто "тупцювання" на місці, потім починається поживалення, яке переростає у піднесення і завершується новою кризою. Це означає, що економіка розвивається не по прямій висхідній, а послідовно, проходячи всі фази циклу, і кожен цикл просуває економіку на вищий ступінь розвитку. Інакше кажучи, кризи визначають циклічний характер суспільно-економічного прогресу. Пізнання криз показало, що поряд з малими існують і великі цикли. Видатний російський вчений М.Кондратьєв ще у 1926 р. науково обгрунтував "довгі хвилі", або "великі цикли" економічної кон'юнктури.

Нині економічна наука підтвердила, що технологія як найбільш сталий елемент науково-технічного прогресу характеризує ступені у розвитку науково-технічного прогресу. Це привело до розкриття й обгрунтування таких понять, як "технологічні уклади" і "технологічні способи виробництва". У результаті цього образна назва — "довгі" чи "великі" хвилі — отримала міцну науково-технологічну основу. Насамперед, довгі хвилі є процесом становлення і розвитку технологічних укладів. З цього незаперечно випливає: якщо оновлення основного капіталу відбувається через кризу, то перехід до нового технологічного укладу (значно складніший процес) потребує глибших і масштабніших зрушень, що й знаходить прояв у глибині та тривалості великих циклів.

Отже, є три типи криз:

— циклічна криза і малий цикл, зміст якого і визначається оновленням основного капіталу;

— велика криза і відповідний їй великий цикл, довга хвиля, які тісно пов'язані із становленням нового технологічного укладу;

— стадіальна криза і стадіальний цикл, що супроводжують становлен-

ня нового технологічного способу виробництва, нового суспільства.

Усі ці типи криз і циклів глибоко пов'язані між собою, тому що їх сутність визначається однорідними факторами. У всіх цих випадках вирішується одна проблема — зростання науково-технічного рівня виробництва, хоча масштаби його різні [10].

Об'єктивно криза характеризується множиною взаємозалежних ситуацій, що підвищують складність і ризик управління. При цьому можливі віддалення кризи та її профілактика, стабілізація кризи, переростання однієї кризи в іншу, вихід з кризи, що не виключає її як із сьогодення, так і з майбутнього.

Кожна економічна криза має як спільні з іншими подібними явищами риси, так і особливі, які зумовлені природою національної економіки та господарюючих суб'єктів.

Однорідність природи криз зумовлює їх переплетіння. Коли процеси оновлення основного капіталу збігаються зі становленням нового технологічного укладу, криза і цикл набувають характеру довгих хвилей, великих циклів. У цьому разі онов-

**Таблиця 2. Відтворювальні цикли в економіці США
(у середньому, всі цикли мирного часу)**

Календарні дати циклу	Падіння (від вищої точки до нижчої)	Піднесення (від нижчої точки до вищої)	Тривалість циклу	
			від нижчої до нижчої точки	від верхньої до верхньої точки
місяці				
1854–2006 (27 циклів)	18	33	51	52
1854–1919 (14 циклів)	22	24	46	47
1919–1945 (5 циклів)	20	26	46	45
1945–2007 (8 циклів)	10	52	63	63

Джерело: [10].

лення основного капіталу стає складовим елементом більш широкого процесу — становлення нового технологічного укладу. За стадіальної кризи формування нового технологічного способу виробництва включає в себе і новий технологічний уклад, і оновлення основного капіталу. Але ці процеси відбуваються з урахуванням тривалості циклів. Малі кризи і цикли, які повторюються через короткий проміжок часу, є найчастішими. За майже два століття їх було понад 30, а великих циклів і формування нових технологічних укладів — 5. Нині реальністю є уже шостий уклад. Це означає, що з кількох десятків малих циклів лише п'ять співпали з великими циклами, що зробило ці кризи і більш глибокими, і більш значущими.

Ще більш рідкісними є стадіальні кризи. Але для розуміння взаємозв'язку різних типів криз важливо враховувати те, що кожен тип кризи може мати світовий, регіональний масштаб або масштаб однієї чи групи країн, що значно примножує їх кількість. Розглянемо індустріальну стадію, яка тривала понад 200 років. Промислова революція в Англії, яка відкривала індустріальну стадію, відбулася в кінці XVIII — на початку XIX ст. Країни Європи і Північної Америки

здійснили індустріалізацію у XIX ст. Царська Росія широко використала індустріалізацію для будівництва залізниць, розвитку машинобудування, передусім сільськогосподарського, навіть для літакобудування, але залишилася країною аграрною. І лише в результаті рішучої індустріалізації колишній Радянський Союз у першій половині XX ст. став індустріальною країною. Після Другої світової війни, з крахом системи колоніалізму, проблеми індустріального розвитку постали перед багатьма країнами. Ці процеси тривають і в наш час, хоча розвинуті країни вже відкрили нову стадію цивілізації — постіндустріальну. Отже, перехід на нову стадію цивілізації, у даному випадку — на індустріальну, — це не одноразовий акт, а довга історія, коли все нові групи країн стають на шлях індустріального розвитку, коли окремі з них домагаються створення промислового сектора економіки як домінуючого, і перетворюються з переважно аграрних, у головним чином, індустріальні країни. Усе це доводить, що стадіальний характер мають кризи як світові, так і в окремих країнах, які забезпечують становлення індустріального способу виробництва.

Таблиця 3. Теорії, що пояснюють причини виникнення економічних циклів і криз

Назва теорії	Автор	Зміст
Грошова теорія	Р. Хоутрі, М. Фрідмен	Криза пояснюється експансією банківського кредиту
Теорія нововведень	Й. Шумпетер, Е. Хансен	Криза пояснюється використанням у виробництві важливих нововведень
Психологічна теорія	А. Пігу, Берджог	Цикл є наслідком хвиль песимістичного і оптимістичного настроїв, що охоплюють населення
Теорія недоспоживання	Дж. Гобсон, Фостер, Кетчінгс	Причина циклу — у занадто великій частці доходу, що йде багатим і ошадливим людям, у порівнянні з тим, що може бути інвестоване
Теорія надмірного інвестування	Ф. фон Хаас, Л. Мізес	Причиною рецесії є скоріше надмірне, ніж недостатнє інвестування
Теорія сонячних плям	Джеванс, Дж. Мут	Причина кризи прослідковується в ланцюжку: «сонячні плями — погода — врожай»
Теорія обмеженості	М. Туган-Барановський	Причина криз у неправильному розподілі національного виробництва в цілому, в обмеженості продуктивних сил суспільства

Джерело: авторська розробка.

Кризи й цикли не є чимось незмінним, раз і назавжди даним. Навпаки, з розвитком науково-технічного прогресу змінюються структура і тривалість циклів (табл. 2).

Як свідчать наведені дані, кризи й зумовлені ними цикли — неминуче явище, вони об'єктивно і закономірно повторюються. За період з 1854 по 2006 рр. їх було 27. Під впливом істотних змін у техніці й технології, особливо у другій половині XX ст., змінювались і циклічність розвитку, і тривалість, і структура циклів. За 1945—2001 рр. мали місце 8 циклів, але час падіння (від вищої точки до нижчої) становив 10 місяців, тобто був удвічі меншим, ніж у попередні періоди. Проте, час піднесення становив 52 місяці, тобто у 5 разів перевищував час падіння. У результаті тривалість циклу зросла до 63 місяців проти 46 у попередні періоди. Це — істотне збільшення всього циклу і, перш за все, часу піднесення економіки.

Ці зрушення зумовлені тим, що на перших етапах індустріального розвитку науково-технічного прогресу відбувався повільно, тому й оновлення основного капіталу здійснювалося невисокими темпами. Це визначало велику тривалість циклу. Але в міру прискорення науково-технічного прогресу вдавалося скоріше переоснащувати виробництво, що скорочувало тривалість циклу. З 12 років він зменшився до 6. Розгортання науково-технологічної революції в другій половині XX ст. значно прискорило науково-технічний прогрес, скоротило строки оновлення техніки, технології та в цілому — процес її відтворення. Це призвело до того, що в останні десятиліття замість зменшення тривалості циклів відбувається їх зростання.

Ще виразнішими виявляються зміни, які відбуваються у XXI ст. Так, пік ділової активності був у березні 2001 р., а найнижча точка падіння припадала на листопад 2001 р. Тому піднесення від цієї точки до грудня 2007 р., коли був досягнутий останній пік активності, тривав 73 місяці, а тривалість циклу від вищої точки до останнього піку (березень 2001 р. — грудень 2007 р.) становила 81 місяць. Це означає, що тенденція зростання тривалості циклу продовжується, а головною умовою даного процесу є збільшення часу піднесення економіки.

Таку зміну в практиці циклічного розвитку важко переоцінити. Вона свідчить про те, що нова економіка і притаманний їй якісно но-

вий фактор виробництва — інформація і знання — вносять принципово нове в закономірності її розвитку. Якщо раніше аксіомою була спадна ефективність господарської діяльності, то новий, інформаційний, економіці притаманна її зростаюча ефективність. Ця тенденція має прояв у ряді галузей господарювання і, насамперед, у змінах тривалості та структури циклу.

Економічною наукою розроблено цілий ряд різних теорій, що пояснюють причини економічних циклів і криз (табл. 3).

Можливість прогнозування кризових явищ і ситуацій базується на вивченні існуючих теорій їхнього походження, законів розвитку економіки, виробничих і соціальних відносин та інших законів.

Ступінь передбачуваності кризових явищ і ситуацій залежить від факторів, які умовно можна розділити на дві групи:

— зовнішні фактори, що не залежать від суб'єкта управління (складно піддаються оцінці: політика держави відносно формування економічної інфраструктури, пріоритети в розподілі державних замовлень та ін.);

— внутрішні фактори, що залежать від суб'єкта управління (відсутність фінансових засобів на модернізацію основного капіталу, низький рівень кваліфікації кадрів, відсутність джерел достовірної інформації тощо).

Ухвалення рішень по антикризовому управлінню відіграє головну роль в умовах постійного їх дефіциту в кризових ситуаціях. Основними документами для ухвалення рішень є стратегічний план розвитку та перелік антикризових заходів.

Можливі наслідки кризи поділяють на позитивні та негативні. До позитивних можна віднести: оновлення системи, ослаблення кризи, збереження системи, оздоровлення системи, м'який вихід з кризи. Якщо ж антикризові дії не будуть ефективними, то можна отримати такі негативні наслідки як: руйнування системи, загострення кризи, перетворення системи, виникнення нової кризи, різкі після кризові зміни.

На даний час очевидним є те, що кризові явища особливо гостро проявились на регіональному рівні та поглибили процеси асиметрії регіонального ландшафту.

Необхідно зазначити, що слабка інноваційно-інвестиційна складова регіонального розвитку лише ускладнює протікання та вихід із кризи, ускладнюючи наявні проблеми. Проте інвестиційний чинник

є основним для зростання будь-якого регіону. Збільшення ж його значення в економічному зростанні регіональних економік можна очікувати після реалізації наступних заходів.

ВИСНОВКИ

1. Використання міжрегіональної економічної асиметрії не як загрози, а як сприятливого чинника перерозподілу інвестиційних ресурсів з метою вирівнювання рівнів зростання добробуту населення. Така орієнтація регіональних стратегій сприяє досягненню цілей економічного розвитку і вже через них — цілей соціального забезпечення.

2. Вироблення диференційованого підходу до розробки на регіональному рівні політики стимулювання притоку інвестицій. Відповідно, заходи політики прямого державного інвестування мають ранжуватися згідно до цих груп регіонів, сформованих на основі інвестиційної привабливості.

Це зумовлюється не тільки пошуком джерел економічного зростання, але і асиметричністю рівнів соціально-економічного розвитку регіонів та інвестиційних процесів. На практиці це втілюється у розробку стратегій соціально-економічного розвитку кожного регіону.

3. Залучення місцевих органів влади до ведення активної політики у сфері раціонального використання капіталовкладень за допомогою таких інструментів: розробка концепції або програми залучення інвестицій в економіку регіону, що втілюватиме потребу в інвестиціях та їх потенційну спрямованість і яка містить чіткі критерії, терміни, обсяги, способи та сфери освоєння, коротко- та довгострокові цілі залучення інвестицій, соціальні наслідки від залучення інвестицій; оперативне вирішення місцевими органами організаційних питань, необхідних для швидкої та ефективної реалізації інвестицій; спрощення дозвільних процедур на виконання інвестиційних проектів.

4. Активізація діяльності спеціально створених установ — координаційно-дорадчих органів, експертно-консультативних служб, узгоджувальних комісій на місцевому рівні для сприяння залученню та ефективному використанню інвестицій.

5. Поширення бізнесових програм та менеджмент освіти у регіонах з метою формування прошарку кваліфікованих фахівців у сфері управління людським капіталом.

Отже, вплив світової кризи на економічний розвиток регіону різ-

ний, він залежить від кожного регіону, від його особливостей та рівня розвитку. Та, на жаль, тенденція зниження економічного зростання спостерігається в усіх регіонах України і якщо не вжити відповідних заходів наслідки можуть бути непередбачуваними.

Література:

1. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д. Кондратьев. — М.: Экономика, 1989. — 256 с.
2. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер; [предисл. В.С. Автономова; пер. с нем. В.С. Автономова, М.С. Любского, А.Ю. Чепуренко; пер. с англ. В.С. Автономова, Ю.В. Автономова, Л.А. Ерёмовой и др.]. — М.: Эксмо, 2007. — 864 с.
3. Туган-Барановський М.І. Політична економія / М.І. Туган-Барановський. — К.: Інститут економіки АН України, 1994. — 263 с.
4. Кейнс Дж.М. Заметки об экономическом цикле: пер. с англ. / Дж.М. Кейнс // Избр. Произведения. — М.: Экономика, 1993. — 543 с.
5. Фридмен М. Количественная теория денег: пер. с англ. / М. Фридмен. — М.: Эльф-пресс, 1996. — 131 с.
6. Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки / В.И. Вернадский. — М.: Наука, 1988. — С. 19—29.
7. Барановський О.І. Фінансові кризи: передумови, наслідки і шляхи запобігання: монографія / Барановський Олександр Іванович / Київський нац-й торг.-економ. ун-т. — К.: КНПЕУ, 2009. — 754 с.
8. Попов Р.А. Антикризисное управление: учебник / Р.А. Попов. — М.: Высш. Шк., 2005. — 429 с.
9. Кован С.Е. Теория антикризисного управления предприятием / С.Е. Кован; под. ред. М.А. Федотовой, А.Н. Ряховской. — М.: КНО-РУС, 2009. — 160 с.
10. Чухно А.А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А.А. Чухно // Економіка України. — 2010. — № 1; № 2. — С. 4—19; 4 — 13.
11. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. — М.: Институт новой экономики, 1997. — 856 с.
12. Маркс К. Капитал. Т.3 / К. Маркс. — М.: Политиздат, 1975. — 1084 с.
13. Самуельсон П. Економіка: підручник / П. Самуельсон; за ред. О. Луцишина. — Львів.: Світ, 1993. — 495 с.

Стаття надійшла до редакції 04.02.2011 р.